

UDC 323.37(477)“18”

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

Сумський державний університет, кандидат історичних наук, доцент (Україна)

ПЕДАГОГІЧНІ ЧИНОВНИКИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.: ВИДИ УТРИМАННЯ, ЗАОХОЧЕНЬ І ПОКАРАНЬ

Стаття присвячена педагогічним чиновникам, які служили на українських землях у складі Російської імперії в першій половині ХІХ ст. Приділено увагу місцю цієї категорії службовців у системі бюрократичного апарату Російської імперії; розглянуто види їхнього утримання, заохочень і покарань. В цілому педагогічні чиновники мало відрізнялися від службовців інших відомств набором державних прав та гарантій, якими вони користувалися. Але у той же час характер їхньої служби, наприклад, робив деякі види заохочень чи покарань більш характерними саме для їхнього середовища.

DEGTYAREV S.I.

Sumy State University, PhD (History), Assistant Professor (Ukraine)

PEDAGOGICAL OFFICIALS IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY: KINDS OF MONETARY MAINTENANCE, REWARDS AND PUNISHMENTS

The article is devoted to pedagogical officials, who served in the Ukrainian lands of the Russian Empire in the first half of the XIX century. Attention is paid to the place of this category officials in the bureaucratic apparatus of the Russian Empire; the types of cash benefits, rewards and punishments. Pedagogical employees in the late XVIII century was considered to be in public service. They quickly joined the community of the imperial bureaucracy. Just like the officials of other departments, they were receiving salaries, had a number of benefits, rewards, were awarded ranks and orders. If these employees violated the rules or laws that apply to them different punishments. Nature of service of pedagogical officials had its specific features. This has affected their status. Employees of universities and lyceums were among the most privileged stratum, they had better material support and service perspective, etc. A lower status had officials of other educational institutions - gymnasiums, county and parochial schools. Rewards and punishments that were applied to pedagogical employees did not differ from those for officials of other departments. But there were types of rewards and punishments more characteristic for these officials. The reason for this was the nature of their service. Pedagogical officials were awarded thanks, cash incentives, books, sets of laboratory instruments etc. Pedagogical officials seldom committed crimes such as embezzlement or bribery. Among them happened more insubordination, absenteeism, drunkenness cases. That determined the appropriate set of punishments.

ДЕГТЯРЕВ С.И.

Сумский государственный университет, кандидат исторических наук, доцент (Украина)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ЧИНОВНИКИ В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ ХІХ в.: ВИДЫ СОДЕРЖАНИЯ, ПООЩРЕНИЙ И НАКАЗАНИЙ

Статья посвящена педагогическим чиновникам, которые служили на украинских землях в составе Российской империи в первой половине ХІХ в. Уделено внимание месту этой категории служащих в системе бюрократического аппарата Российской империи; рассмотрены виды их содержания, поощрений и наказаний. В целом педагогические чиновники мало отличались от служащих других ведомств набором государственных прав и гарантий, которыми они пользовались. Но в то же время характер их службы, например, делал некоторые виды поощрений или наказаний более характерными именно для их среды.

Вивчення історії вітчизняного бюрократичного апарату, безперечно, є актуальним напрямком історичної науки на сучасному етапі її розвитку. Враховуючи досвід функціонування чиновницького апарату другої половини ХVІІІ - початку ХХ ст., можна уникнути низки помилок

і негативних рис у сучасній бюрократичній системі, оскільки чиновництво вказаного періоду мало цілу низку спільних рис із сучасним.

Актуальність дослідження історії бюрократії оформилася ще у ХІХ ст. До перших і найбільш ґрунтовних здобутків дорадянського періоду у цьому напрямку слід віднести праці О.Градівського, І.Дитятини, В.Івановського, Н.Лазаревського та ін. [4; 17; 20; 21]. Не менший науковий інтерес викликають ґрунтовні, хоча й певною мірою заідеологізовані, роботи вчених радянських часів: П.Зайончковського, М.Єрошкина, С.Троїцького та поодинокі дослідження інших вчених [18; 19; 30; 35]. З кінця ХХ ст. до цієї теми інтерес значно зріс і до неї звернулися здебільшого дослідники з Росії й України, серед яких М.Бармак, В.Бартків, В.Володько, О.Морякова, Л.Писарькова, В.Шандра, Л.Шевельов та багато інших [1; 2; 3; 26; 31; 38; 40].

Педагогічні чиновники були окремою складовою бюрократичного апарату Російської імперії. Якщо системі народної освіти чи навчальним закладам Російської імперії присвячена досить велика література, то зазначеній категорії державних службовців окрема увага практично не приділялася. Виключенням є лише роботи Ю.Діссон, В.Морозової, О.Сердюцької та В.Слотіна [16; 25; 32; 33], де вони торкалися здебільшого питань законодавчого забезпечення педагогічної служби, соціального статусу чиновників відомства народної освіти.

Для максимально ефективного функціонування великої і розгалуженої бюрократичної системи у першу чергу слід забезпечити сприятливі умови для роботи кожної складової цієї системи. Найдрібнішою такою складовою є, безперечно, чиновник (службовець). Зазначені сприятливі умови, на нашу думку, повинні забезпечуватися т.зв. службовим стимулюванням, що має включати у себе цілий комплекс різноманітних заходів: надання чиновнику грошового утримання, спеціальних пільг, існування системи заохочень і покарань. Останнє є важливою складовою службового стимулювання, оскільки забезпечує якісне (підкреслення наше - С.Д.) виконання службовцем покладених на нього функцій.

У пропонованій роботі ми зробимо спробу висвітлити питання забезпеченості чиновників освітнього відомства жалуванням, надання їм службових пільг і застосування по відношенню до них різних видів заохочень і покарань. Визначимо найбільш характерні з вказаних видів службового стимулювання саме для цієї категорії державних службовців.

Російський історик культури Ю.Лотман визначав чиновника Російської імперії як *“человека жалованья”*, матеріальне становище якого безпосередньо залежало від держави. Він був пов'язаний з адміністративною машиною і не міг без неї існувати [23, с.26]. Частиною цього складного механізму були також педагогічні чиновники, за якими ще наприкінці ХVІІІ ст. було визнано статус державних службовців. І вони також безпосередньо залежали від держави, яка призначала їм жалування, могла матеріально заохотити тощо. Але на відміну від чиновників інших державних відомств, службовці освітньої галузі певний час займали невизначене місце у бюрократичній системі, а як наслідок, спочатку не було і чітко визначеної системи окладів для них. Лише училищний статут 1786 р. вперше визначав річні оклади учителям народних училищ. Вони залежали від рівня навчального закладу та посади, яку обіймав службовець. Так, у головному народному училищі найбільше жалування отримував директор - 600 руб., учителі старших класів - 400-800 руб., учителі 2-х класів - 200 руб., 1-х класів - 150 руб., викладачі іноземних мов - 300 руб., малювання - 150 руб. [25, с.113].

Наступний статут 1804 р. вже не містив єдиних державних нормативів в оплаті учителів. Грошове утримання для них визначалося Табеллю про ранги. Вищий чин для учителя губернського училища (а як наслідок і вища оплата) - колезький асесор, можна було отримати після 30-річної вислуги.

Краще матеріальне забезпечення вчителів було передбачене Статутом 1828 р. Значно були розширені права на пенсійне забезпечення училищних чиновників навіть порівняно з Положенням 1805 р. Директори, інспектори, учителі гімназій і повітових училищ за 20 років бездоганної служби нагороджувалися пенсіями у розмірі половини окладу жалування, за 25 років - повним окладом. За службу понад 25 років визначалася надбавка до пенсії. Для збільшення училищного пенсійного капіталу урядом навіть було прийняте рішення щорічно протягом 20 років відраховувати по 50 тис. руб. з Державного казначейства [25, с.115].

Найбільш забезпеченими серед педагогічного чиновництва були службовці університетів. П.Зайончковський наводив розміри окладів учителів та професорів у першій половині ХІХ ст. Старші вчителі гімназій отримували здебільшого 393 руб. на рік (32 руб. 50 коп. на місяць). Професори, які мали чин статського радника, отримували від 30 до 160 руб. на місяць. Наприклад, професор Харківського університету А.Міцкевич отримував 1142 руб. жалювання та 142 руб. т.зв. квартирних на рік [19, с.78].

В цілому ж матеріальне становище і соціальний статус багатьох педагогічних чиновників у першій половині ХІХ ст. були низькими. Робота у приходських училищах довгий час не визнавалася державною службою і не давала права на пенсію. Жалювання залежало від місцевих коштів і могло становити 150-180 руб. на рік, хоча по штату передбачалося 120-200 руб. Дещо у кращому становищі були вчителі повітових училищ. Вони мали право на пенсію, служили по ХІІ класу, отримували більш високу платню - 250-300 руб. і мали низку інших пільг [34, с.24]. Жалювання викладача фізико-математичних наук і німецької мови у Таврійській губернській гімназії Ф.П.Заставського у 1814-1816 рр. складало 550 руб. на рік [9, арк. 1зв-4].

Окрім жалювання кожен чиновник мав бути забезпеченим житлом, свічками, канцелярськими товарами тощо або отримувати на це кошти. Так, у 1815 р. штатний наглядач Дубосарського повітового училища Херсонської губернії титулярний радник С.І.Пешковський повинен був отримувати жалювання у розмірі 300 руб. на рік, мати казенне помешкання, дрова та свічки (або замість зазначеного виділялися 120 руб. на рік як компенсація). Окрім того, що розмір жалювання штатного наглядача не був високим, самі виплати часто здійснювалися незадовільно. Архівні матеріали відображають картину нерегулярних і неповних виплат. Той же штатний наглядач С.І.Пешковський скаржився, що він не знайшов у Дубосарах казенного будинку для помешкання. Жалювання також виплачувалося зі значними затримками [7, арк.46]. Останнє було пов'язане ще й з тим, що утримання училищним чиновникам у цей період виплачувалося з коштів ратуш чи магістратів, які часто скаржилися на нестачу грошей для утримання училищ. У деяких таких установах навіть висловлювалися проти існування у їхньому місті училища за начебто непотрібністю такого закладу.

Низькі оклади і не завжди задовільне утримання робили педагогічну службу у деяких закладах не дуже популярною. Наслідком була відносно висока плинність кадрів у навчальних закладах багатьох губерній. Восени 1832 р. учитель Чернігівської губернської гімназії титулярний радник О.Брикін виявив бажання звільнитися з викладацької посади і перейти до військового відомства архітектором збройного заводу [14, арк.1]. І таких прикладів було досить багато. Про плинність кадрів може свідчити відносно молодий вік більшості чиновників тих чи інших навчальних закладів. Так, аналіз вікових особливостей чиновництва освітніх установ Таврійської губернії також дозволив зробити певні висновки щодо цієї групи державних службовців (див. таб. 1). Аналіз здійснено на основі 48 формулярних списків чиновників губернської гімназії, повітових і приходських училищ [9].

Таблиця 1. Розподіл училищних чиновників Таврійської губернії за віком

Вік	19-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50	51-55	56-60	61-65	66-70
К-ть осіб	18	12	5	4	4	2	0	1	1	1
%	37,5%	25%	10,4%	8,3%	8,3%	4,2%	0%	2,1%	2,1%	2,1%

Як видно з наведеної таблиці, основна маса т.зв. училищних і гімназійних чиновників - це особи до 30 років (30 осіб). А у цілому бачимо, що чиновників старших за 50 років майже немає. Ті троє, які продовжували службу, обіймали досить високі посади: наглядач училища, почесний наглядач навчальних закладів повіту та директор училищ Таврійської губернії (або директор гімназії). Можна припустити, що, враховуючи непопулярність служби у галузі освіти, чиновники починали її у молодому віці і, вислуживши необхідні терміни, йшли у відставку. Можливий і інший варіант - дослужившись до 30-35-річного віку, чиновники могли змінювати місце служби на більш престижне (саме з цього віку помітне різке зменшення службовців).

Крім жалування усі чиновники могли мати різні додаткові прибутки у межах служби по своєму відомству: різноманітні надбавки за вислугу років, додаткове навантаження тощо. 29 березня 1830 р. на засіданні Державної ради імператор підтримав ідею нагороджувати за вислугу років додатковим жалуванням усіх, хто служив по т.зв. “*ученой части*”: за 5 років - 25%, за 10 - 50%, за 15 - 75%, за 20 - 100% [22, с.133].

У випадках, коли училищні чиновники переходили до освітніх установ інших регіонів, вони, як і чиновники державних установ інших відомств, отримували додаткові кошти на проїзд (варіант т.зв. відрядних грошей - “*прогонні*”). Вже згадуваний вище учитель 2-го класу Погарського повітового училища (Чернігівська губ.) С.І.Пешковський, переходячи на посаду наглядча до Дубосарського повітового училища у 1814 р., отримав “*на путевые издержки... по прямому тракту от Погара до Новомиргорода за 634 версты полагая по 10 руб. на 100 верст 63 руб. 40 коп. от Новомиргорода до Дубосар за 300 верст по 14 руб. на 100 верст 42 руб. всего сто пять рублей сорок копеек*” [7, арк.34].

Усі додаткові виплати, пільги, види нагороджень для педагогічних чиновників закріплювалися законодавчо. Протягом першої половини ХІХ ст. з’явилося багато нормативних актів, що регулювали різні питання щодо служби по відомству народної освіти. Положення щодо виробництва у чини та про визначення пенсій по цьому відомству, прийняте у 1836 р., ввело цілу низку суттєвих пільг для чиновників-викладачів. Так, викладачів університетів і гімназій відносили до 1-го розряду при чиновиробництві, а вчителів повітових училищ - до 2-го. При цьому усі вони могли підвищуватися на три чини вище від присвоєного їм класу. Ті, хто бездоганно прослужив 15-20, 20-25 чи понад 25 років, отримували відповідні надбавки до жалування. Вислуживши понад 25-річний термін, викладачі отримували окрім жалування і пенсійний оклад, і надбавки до пенсії. Визначалися пільгові терміни вислуги і можливість отримувати по ним пенсію для осіб, які виходили у відставку за станом здоров’я. Вдови й діти померлих чиновників-викладачів у певних випадках могли отримувати пенсію цих померлих. Працюючі чиновники та їхні родини могли отримати одноразову грошову допомогу [22, с.134-135].

Деякі з названих пільг були скасовані або ускладнені Положенням про пенсії та одноразові допомоги вчителям початкових навчальних закладів у 1845 р. та з введенням нових пенсійних термінів у 1852 р. Але вже у 1855 р. правила 1836 р. були відновлені [22, с.136].

Всі ці виплати фактично відігравали роль заохочення. Державна служба, особливо у провінціях, не була популярною. Дворянство мріяло зробити собі кар’єру у столицях або хоча б обійняти високі посади в державних установах губернського рівня. Зазначені ж надбавки до жалування, відрядні кошти, а згодом право на пенсію повинні були привернути до державних установ нижчих інстанцій (міського чи повітового рівнів) увагу хоча б неможливого дворянства. Так, учитель татарської мови Сімферопольського повітового училища Сеїт-Абдула Челебі у 1820 р. за якісне виконання службових обов’язків був нагороджений річним окладом жалування [9, арк.12зв-13]. Все це робило більш привабливою державну службу і для представників непривілейованих верств населення.

Існували й інші варіанти матеріальних виплат окрім вказаних. Такого поняття, як соціальна допомога ще не існувало, але якщо чиновник сумлінно виконував свою роботу й установа це визнавала, він міг отримати пільгове матеріальне утримання, наприклад, у випадку хвороби. Так, вчитель 2-го класу Глухівського повітового училища губернський секретар М.Колмаков через посередництво почесного наглядча просив на час його хвороби зберегти йому виплату жалування, оскільки “*по причине семейственной жизни и продолжающейся столь уже давно во всем дороговизны, недостаточного состояния и не имею к улучшению оногo других способов, кроме учительского жалованья. К поправлению же моего здоровья, нужна немалозначущая издержка денег*”. При цьому і сам почесний наглядча цього училища, і директор навчальних закладів Чернігівської губернії характеризували М.Колмакова як порядного і сумлінного службовця [7, арк.9-10зв, 12-12зв].

Не менш важливу роль відігравали для чиновників нагороди та інші види заохочень. Найбільш бажаною нагородою для будь-якого чиновника був чин. Службовці відомства народної

освіти не були виключенням. Отримання наступного чину для педагогічного чиновництва мало важливе значення, оскільки змінювало його соціальний статус. Це проявлялося у розмірі жалування, посаді, формі одягу і навіть титулуванні.

Чини не надавали матеріальних вигод, але у XIX ст. по ним призначалися прогонні, добові і квартирні гроші. По чинам також призначалися службові подарунки [39, с. 17].

Чиновники згідно зі своїми чинами користувалися почесними пільгами. Взагалі вступ на службу та отримання класного чину змінювали "*права состоянія*" якщо службовець був не з дворян (це слід сприймати для таких осіб як одну з важливих пільг), оскільки він через чини отримував почесне громадянство, особисте чи потомствене дворянство. Для осіб з непривілейованих станів одним з важливих привілеїв при вступі на державну службу було право на отримання особистого чи потомственного дворянства. Право особистого дворянства надавали чини XIV-IX класів. Претендентами на нього могли бути особи, нагороджені орденами або які мають академічне звання. Особистий дворянин мав низку станових прав і переваг: звільнявся від тілесних покарань, подушного окладу, рекрутської повинності. Але особисте дворянство не було спадковим, не давало права на володіння кріпаками, участь у дворянських зібраннях, обіймання дворянських виборних посад. Щоб отримати потомствене дворянство треба було дослужитися до чину VIII класу за Табеллю про ранги. Відомості про такого дворянина вносилися до 3-ї частини губернської родоводної книги. Так, старший викладач Таврійської гімназії П.М.Струков у вересні 1830 р. просив Училищний комітет Харківського університету надіслати копію свідоцтва про надання йому зазначеного чину до Воронежського дворянського депутатського зібрання, аби останнє включило його до місцевої родоводної книги [15, арк. 1].

Це стало однією з причин того, що служба по відомству Міністерства народної освіти з початку XIX ст. стала привабливою для представників недворянських станів, які бачили у цьому можливість просування службовими сходами.

Указ 1845 р. ускладнював можливість отримати дворянство на цивільній службі. Недворяни, які дослужилися до нижчого чину XIV класу отримували права почесного громадянства, чин IX класу робив їх особистими дворянами і лише чин V класу надавав право отримання потомственного дворянства.

На початку XIX ст. непоодинокими були випадки, коли чиновників нагороджували чинами не по порядку, а "*перестрибуючи*" через класи. Зокрема по Слобідсько-Українській губернії у 1803 р. чинами були нагороджені наступні училищні чиновники: Харківського головного народного училища Ф.Ольденбергер, В.Курдюмов та І.Золотарьов чинами IX класу, Я.Джунковський - XII класу; Охтирського повітового училища Л.Бондарев - IX класу, І.Тарановський - XII класу; Богодухівського повітового училища І.Туранський - IX класу, П.Фесенко - XII класу; Ізюмського повітового училища І.Ситницький - XII класу; Сумського повітового училища М.Святський і П.Ярославський - XII класу; Слобідсько-Українського головного народного училища Ф.Андрієвський - XII класу [6, арк. 1].

Всього нагороджених було 12 осіб. При цьому усі, хто отримав чин титулярного радника (IX клас), мали чини XII класу, тобто вони обійшли X клас (таких було 5 осіб). Згодом така практика "*перестрибування*" була відмінена і чиновникам надавався виключно наступний за Табеллю про ранги чин.

Навчаючись у вищих навчальних закладах, губернських гімназіях чи освітніх установах з особливим статусом, особа, яка його закінчувала, інколи могла претендувати на чин відразу при вступі на державну службу. Це було можливо за кількох умов. По-перше, закінчення гімназії з найвищими результатами або т.зв. похвальним листом. Майбутній учитель історії Кобеляцького повітового училища П.Г.Заславський у 1845 р. закінчив Полтавську губернську гімназію з правом на чин XIV класу [36]. В українських губерніях на найвищі чини могли претендувати вихованці педагогічного інституту - відділення Ришел'євського ліцею, які готувалися стати викладачами. Вони отримували чин IX класу, але тільки після обов'язкової шестирічної служби наглядачами чи ад'юнктами [16, с.96].

Однією з найбільш почесних нагород вважалися ордени. Цивільні чиновники частіше могли претендувати на ордени св. Володимира, Анни, Станіслава. Нагородження орденами

чиновників, у т.ч. педагогічних, практикувалося постійно, але все ж не часто. Щоб ця практика не стала дуже розповсюдженою держава весь час обмежувала коло осіб, які могли їх отримувати. Згідно з указом від 12 січня 1821 р. цивільні чиновники могли бути нагороджені орденом лише у випадку наявності у них класного чину не нижче титулярного радника (IX клас). Таким чином чиновники-недворяни могли отримати дворянство через орден незадовго до отримання дворянства через чин [41, с.596]. У 1803 р. директора училищ Слобідсько-Української губернії надвірного радника Курдицького пропонувалося нагородити орденом св. Володимира (за клопотанням цивільного губернатора) [6, арк. 1]. Орденом св. Анни III ступеня 14 грудня 1849 р. були нагороджені професор Ришел'євського ліцея статський радник Ф.Брун, старші вчителі Віленського дворянського інституту колезький радник Десницький та Віленської гімназії колезький радник Фок [27, с.101-102].

Орденами могли нагороджувати за проханням самого чиновника якщо він вислужив необхідний для цього термін в обер-офіцерських чинах. Так, у 1818 р. директор училищ Чернігівської губернії статський радник М.Г.Марков просив Училищний комітет Харківського університету затвердити його кандидатуру на нагородження орденом св. Володимира. Він вказував, що знаходився на державній службі з 1773 р., а перший обер-офіцерський чин отримав у 1782 р. Таким чином необхідна вислуга (35 років) у нього вже була. До того ж М.Г.Марков вже був нагороджений орденом св. Анни II ступеня [10, арк.2-2зв].

Як ми вже зазначали, кількість нагороджень орденами не була великою. Особливо це стосувалося педагогічних чиновників. Наприклад, станом на 1836 р. по відомству дирекції училищ Харківської губернії було всього 9 осіб нагороджених орденами. 7 чиновників - кавалери ордену св. Анни усіх III ступенів, двоє з яких отримали нагороду на попередній військовій службі. Четверо з цих чиновників мали також ордени св. Володимира IV ступеня і один - орден св. Станіслава III ступеня. Двоє чиновників були нагороджені лише орденом св. Станіслава IV ступеня [5, арк. 1зв-2, 3-4, 5-5зв]. Майже усі кавалери, за рідкісними виключеннями, відносилися до училищного керівництва: почесні та штатні наглядчі, директори училищ.

22 серпня 1827 р. був затверджений Знак бездоганної служби. Він надавався військовим і цивільним чиновникам за бездоганну службу протягом 15, 20, 25, 30, 35 та більше років, які нараховувалися, як і для орденів, з моменту отримання першого обер-офіцерського чину. Згідно з указом від 6 квітня 1829 р. чиновників, які не мали відзнаки бездоганної служби, заборонялося представляти до нагородження орденами (навіть якщо до цього часу ордени їм вже надавалися).

Чиновники часто самі просили у керівництва про нагородження їх за ті чи інші заслуги або просто за вислугу років. Училищні комітети при університетах також намагалися слідкувати за службовою біографією деяких своїх підлеглих. Так, у листопаді 1832 р. по Харківському учбовому округу Комітетом Харківського університету було вирішено нагородити Знаком бездоганної служби деяких директорів Катеринославських, Кавказьких, Таганрозьких, Новгородсіверських і Воронежських училищ і гімназій [13, арк. 1].

Цей вид нагороди також не був надто розповсюдженим у середовищі педагогічного чиновництва. Наприклад, у 1836 р. в Харківській губернії налічувалося лише 8 осіб, нагороджених вказаним знаком за 15, 20 і 25 років служби [5, арк. 6-7].

Нагороджувалися службовці навчальних закладів і іншими відзнаками. Відомо, що директор Олександрівського грецького Ніжинського училища Попов був нагороджений срібною медаллю на Анненській стрічці з написом "за усердие" для носіння на шиї [27, с.104].

Відбувалося також нагородження т.зв. "обыкновенными подарками". Важко чітко визначити, що саме це були за подарунки. Але у журналі Міністерства народної освіти серед опублікованих нагороджень по цьому відомству цей вид є найбільш широко вживаним. З освітянських чиновників у грудні 1849 р. такі подарунки отримали старший вчитель Віленської гімназії колезький радник Виноградов, інспектор Немирівської гімназії колезький радник Самчевський, штатний наглядач Хотинського повітового училища колезький асесор Клименко, вчителі Новгородсіверської гімназії Осечковський, Полтавського повітового училища Колодей та ін. [27, с.103-104]. Відомо, що у середині XIX ст. нагородження подарунками здійснювалися

за рахунок т.зв. штатних коштів (із залишків) навчальних закладів або із залишків коштів, виділених на утримання пансіонерів [37, с.183-184].

Як вид заохочень широко застосовувалися подяки, що поділялися на декілька видів. Наприклад, *“Монаршее благоволение”* було оголошено у грудні 1849 р. старшому вчителю Київської І-ї гімназії колезькому раднику Новинському, штатним наглядачам повітових дворянських училищ надвірним радникам Острозького - Бутовичу та Новоградволинського - Андрєєву. *“С Высочайшего соизволения признательность Начальства”* тоді ж оголошено штатним наглядачам Кролевецького повітового училища колезькому асесору Коминському, Чернігівського повітового училища колезькому асесору Гутовському тощо [27, с.105]. Формальною подякою нагороджувалися учитель історії Таврійської гімназії М.М.Попов, штатний наглядач Олешківського повітового училища Я.Наумов (двічі - у 1827 та 1828 рр.), учитель нижчого відділення Євпаторійського повітового училища М.К.Лисовцов, штатний наглядач Керченського повітового училища Ф.П.Бурдунов. Отримував такі подяки від Харківського університету та Новоросійського військового губернатора графа Лонжерона у 1822 та 1829 рр. і учитель Карасубазарського приходського училища М.С.Тарнавський [9, арк.7зв-8, 12зв-15, 26зв-27, 32зв-33, 42зв-43].

Якщо навчальний заклад користувався певним авторитетом або мав особливий статус, то його службовці могли отримати спеціальні пільги від уряду. Так, викладачі й інші чиновники Одеського Ришел'євського ліцею та гімназії, що діяла при ньому, наприкінці 1853 р. здобули собі особливу пільгу. Їхнім дітям дозволялося безкоштовно навчатися у зазначеній гімназії *“приходящими учениками”* (аналог університетських вільних слухачів) [28, с.30].

Таким чином, по відношенню до чиновників освітніх закладів застосовувалася велика кількість різноманітних заохочень, що виражалися як у грошовому еквіваленті, так і у вигляді пам'ятних подарунків, відзнак, подяк, пільг тощо. В цілому такі нагороди можна поділити на наступні види: подяки (усні та письмові) від імені високих сановників чи установ; грошові заохочення; цінні подарунки; нагрудні відзнаки (знаки, медалі, ордени); чини. Причому це могли бути або стандартні заохочення, якими могли нагороджуватися цивільні чиновники усіх відомств, або такі види нагород, які могли отримати лише службовці відомства народної освіти. Вивчаючи формулярні списки чиновників освітніх закладів, ми зустріли згадки про такі нагородження, як золотий годинник від імператора; бронзова медаль на спомин 1812 р. (на володимирській чи анненській стрічках або без них); відзнаки бездоганної служби (за 15, 20, 25 років); похвальні листи від міністра народної освіти, університетів, директорів ліцеїв; діамантовий перстень; підвищене жалування; особлива подяка від правління університету; подяки від візитаторів училищ (усні й письмові), попечителів учбових округів, цесаревича; ордени; грошове нагородження (500 руб., 90 руб. сріблом та інші суми); імператорське благовоління; нагородження чиновника-автора книги чи підручника частиною накладу надрукованої роботи; нагородження математичними інструментами і т.п.

Особа, яка претендувала на нагородження, могла бути його позбавлена. Перешкодою до отримання нагороди вважалося перебування під слідством і судом. Особи, які мали у штрафній графі послужного списку запис про стягнення, могли бути представленими до нагородження лише у разі отримання спеціального монаршого дозволу [4, с.158]. Але такий дозвіл отримати було досить важко.

Траплялися випадки, коли відмова службовцю у його нагородженні сама по собі використовувалася як певний метод впливу, своєрідне попередження за неправильну поведінку на службі. У травні 1830 р. штатний наглядач Олешківського повітового училища Таврійської губернії Наумов звернувся до училищного керівництва цієї ж губернії у Сімферополі з проханням нагородити його *“за понесенные им труд и усердие к службе”*. Дирекція не підтримала дане прохання, оскільки їй стало відомо про деякі службові порушення Наумова. Як виявилось, набагато раніше, після призначення на посаду штатного наглядача, Наумов дійсно проявив себе старанним службовцем, за що почесний наглядач зазначеного училища клопотав перед тією ж дирекцією про його нагородження *“знаком отличия”*. Керівництво підтримало дане клопотання, але Наумова так і не було нагороджено (ймовірно з'явилася якась перепона в інших інстанціях). Після цього наглядач Наумов, *“возмечтав о своих достоинствах”*, став зверхньо та

грубо ставитися до своїх колег. За це він отримав попередження з погрозою звільнення з посади. Скарги на Наумова писалися регулярно: лише від дирекції училищ Таврійської губернії до Училищного комітету Харківського університету про це повідомлялося п'ять разів протягом другого півріччя 1829 р. і один раз у 1830 р. Така поведінка Наумова призводила до того, що вчителі Олешківського училища часто звільнялися або переводилися до інших навчальних закладів [8, арк. 1-1зв]. Таким чином, за свої вчинки штатний наглядач не поніс конкретного покарання, але його керівництво, щоб попередити таку поведінку на майбутнє, відмовило йому у нагороді. Це було важливим засобом впливу на чиновника, оскільки факт отримання практично будь-якої нагороди вносився до його послужного списку і впливав на його службовий статус, особистий авторитет.

Щодо покарань, які мали застосовуватися за службові порушення по відношенню до чиновників освітньої галузі, то вони були такими ж, як і для службовців інших державних відомств. Відповідальність службовців визначалася ступенем провини та конкретним правопорушенням. Видів покарання, що при цьому могли бути застосовані до чиновника було багато: зауваження; догана без внесення до послужного списку; відрахування з жалування; догана з внесенням до послужного списку; арешт (застосовувався лише до нижчих службовців); переміщення з вищої посади на нижчу; усунення з посади (можливо як тимчасова міра); вирахування з часу служби; звільнення з посади; виключення зі служби [4, с.116-117].

Інформація про деякі покарання підлягала внесенню до чиновницьких послужних списків, про інші - ні. Серед тих, що не вносилися були догани, винесені урядовими чи судовими установами замість грошових стягнень; догани, винесені чиновникам в адміністративному порядку (такі догани вносилися до атестатів чиновників, які звільнялися у відставку, щоб їх можна було взяти до уваги у випадку бажання особи знову вступити на службу); вчинки, що підлягали судовому розгляду, але були амністовані т.зв. Всемилоствими маніфестами; зауваження. Усі інші покарання і стягнення вносилися до послужного списку. Це могло вплинути на обмеження права на пенсію чи нагороди або взагалі на його втрату [4, с.118].

Як вид покарання використовувалося переміщення по службі з одного навчального закладу до іншого (як правило, з більш успішного та вигідного матеріально до менш престижного). Подібний випадок стався влітку 1820 р. у Конопотському повітовому училищі Чернігівської губернії. Учитель П.Понаревський показав себе як нездібний викладач, учні якого при складанні іспитів показали недостатні знання, що, у свою чергу, викликало незадоволення їхніх батьків та почесного наглядача цього закладу підполковника Г.М.Гамалії. Останній також скаржився на невічливе ставлення до нього з боку Понаревського. Наглядач пропонував *“для скорейшого возстановлення в Конопотском поветовом училище доброго порядка”* перевести учителя П.Понаревського до Крелевецького повітового училища [11, арк.14]. Ця пропозиція була підтримана Училищним комітетом Харківського університету і *“вирок”* було виконано.

У досліджуваній період таке покарання було досить тяжким для незаможних чиновників, які, переїжджаючи на менш престижне місце служби, залишали свої домівки і господарство, що швидко занепадали. На новому місці вони могли отримувати меншу платню, не мали можливості заробити додаткові гроші приватними уроками, зтикалися з проблемою придбання чи оренди житла, заведення господарства тощо.

До числа чи не найбільш розповсюджених посадових порушень педагогічних чиновників слід віднести пияцтво та прогули, які однаково відзначалися багатьма сучасниками як причини низької успішності учнів. Учитель, який пропускав урок без поважної причини, підлягав дисциплінарному покаранню у вигляді зауваження і вирахування з жалування за прогул. Якщо пропуск заняття відбувався за хворобою, то вимагалось відповідне підтвердження лікаря.

Існували також кримінальні покарання за службові злочини. По відношенню до педагогічних чиновників вони застосовувалися набагато рідше, ніж до службовців інших відомств. Такі грубі порушення закону, як хабарництво, лихощство, розкрадання казенних коштів чи майна тощо були більш характерними для середовища службовців адміністративних, фінансових і правоохоронних (судових) установ, а в освіті траплялися вкрай рідко.

Таким чином, педагогічні службовці ще у кінці XVIII ст. були визнані як такі, що знаходяться на державній службі. Вони швидко влилися до загалу імперської бюрократії. Як і чиновники інших відомств, вони отримували жалування, мали цілу низку пільг, заохочень, нагороджувалися чинами й орденами. По відношенню до цієї категорії службовців у разі порушення ними службових правил, законів застосовувалися різні методи впливу або покарання. У той же час педагогічні чиновники та характер їхньої служби мали свої особливості. Це позначалося на їхньому статусі. Службовці університетів та ліцеїв відносилися до найбільш привілейованого прошарку, мали краще матеріальне забезпечення та службові перспективи тощо. Нижчий статус мали чиновники інших навчальних закладів - гімназій, повітових і приходських училищ. Заохочення та покарання, що застосовувалися до службовців галузі освіти не відрізнялися від визначених для чиновників інших відомств. У той же час характер служби освітян робив деякі види заохочень чи покарань більш характерними саме для їхнього середовища. Окрім подяк, грошових заохочень тощо вони часто нагороджувалися книгами, наборами лабораторних інструментів і т.п. Специфіка роботи у навчальних закладах першої половини XIX ст. робила майже не характерними для педагогічних чиновників такі протиправні дії, як розкрадання чи хабарництво. У цьому середовищі найчастіше траплялися порушення субординації, прогули, випадки пияцтва, які й визначали відповідний набір покарань. У цілому ж дана проблема ще потребує більш глибокого вивчення.

1. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) / М.В.Бармак. - Тернопіль: АСТОН, 2007. - 512 с.
2. Бартків В.П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні (історико-правове дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.П.Бартків. - Харків, 2002. - 19 с.
3. Володько В.В. Чиновники системи управління та судочинства Київського намісництва (80-ті - перша половина 90-х рр. XVIII ст.): соціо-професійний портрет: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / В.В.Володько. - К., 2007. - 258 с.
4. Градовский А.Д. Существо государственных должностей и учение о службе гражданской / А.Д.Градовский // Собрание сочинений А.Д.Градовского. - Т.8. Начала русского государственного права. - Часть II. Органы управления. - СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1903. - С.1-185.
5. Державний архів Харківської області (далі - ДАХО), ф.266, оп.1, спр.35. Ведомость о имеющих знаки отличия за безпорочную службу, 48 арк.
6. ДАХО, ф.267, оп.1, спр.43. О награждении чиновников училищ чинами и орденами, 5 арк.
7. ДАХО, ф.667, оп.283, спр.153. Об определении, увольнении и перемещении училищных чиновников, 61 арк.
8. ДАХО, ф.667, оп.285, спр.17. По прошению штатного смотрителя Алешковского уездного училища Наумова о награждении его за усердную службу, 6 арк.
9. ДАХО, ф.667, оп.285, спр.20. О службе училищных чиновников Таврической губернии, 46 арк.
10. ДАХО, ф.667, оп.287, спр.36. О представлении к награждению орденом св. Владимира 4-й степени директора училищ Черниговской губернии, 3 арк.
11. ДАХО, ф.667, оп.287, спр.52. О принятии на службу бывшего смотрителя Конотопского поветового училища Понаревского, 25 арк.
12. ДАХО, ф.667, оп.287, спр.122. Об исходатайствовании наград и присвоении чинов учителям учебных заведений Вольнской губернии. Формулярные списки, 184 арк.
13. ДАХО, ф.667, оп.287, спр.191. О награждении директора Новгородсеверской гимназии статского советника Тимковского Ильи, 28 арк.
14. ДАХО, ф.667, оп.287, спр.192. О присвоении чинов учителям, вышедшим в отставку, 37 арк.
15. ДАХО, ф.667, оп.288, спр.26. По отношению Воронежского Дворянского Собрания, которым уведомляет о внесении учителя Таврической гимназии Струкова в дворянскую родословную книгу, 3 арк.
16. Диссон Ю.А. Лицеи и благородные пансионы в системе народного просвещения России в первой трети XIX века: дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / Ю.А.Диссон. - М., 2008. - 307 с.
17. Дитятин И.И. Из истории местного управления / И.И.Дитятин // Дитятин И.И. Статьи по истории русского права. - СПб.: Паровая скоропечатня А.Пороховщикова, 1895. - 636 с.
18. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П.Ерошкин / Рос. гос. гуманитар. ун-т. - 5-е изд., доп. - М., 2008. - 710 с.
19. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П.А.Зайончковский. - М.: "Мысль", 1978. - 288 с.
20. Ивановский В.В. Бюрократия как самостоятельный общественный класс / В.В.Ивановский // Русская мысль. - 1903. - №8. - С.1-23.

21. Лазаревский Н. Бюрократия и общество // Н.Лазаревский // Право. - 1905. - №4. - 30 января. - С.205-214.
22. Лалаев М.С. Император Николай I / М.С.Лалаев. - СПб.: Типография Стасюлевича, 1896. - 274 с.
23. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII - начало XIX века) / Ю.М.Лотман. - СПб.: Искусство-СПб, 1996. - 399 с.
24. Марасинова Е.Н. Русский дворянин второй половины XVIII в. (социо-психология личности) / Е.Н.Марасинова // Вестник Московского университета. - Серия 8. История. - №1. - 1991. - С.17-28.
25. Морозова В.В. Правовой и социальный статус учителей дореволюционной России: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.В.Морозова. - Нижний Новгород, 2007. - 227 с.
26. Морякова О.В. Провинциальное чиновничество в России второй четверти XIX века: социальный портрет, быт и нравы / О.В.Морякова // Вестник Московского университета. - Серия 8. История. - 1993. - №6. - С.11-23.
27. Награждения, определения, назначения и увольнения // Журнал Министерства Народного Просвещения. - Ч.LXI. - СПб.: В Типографии Императорской Академии Наук, 1849. - Отд.I. - С.101-105.
28. О дозволении детям Преподавателей и Чиновников Ришельевского Лицея и состоящей при Лицее Гимназии обучаться в сей Гимназии бесплатно приходящими учениками // Журнал Министерства Народного Просвещения. - Ч.LXXXI. - 1854. - Отд.I. - С.30.
29. П.Т. Пятидесятилетие Немировской гимназии / П.Тимошок // Киевская старина. - 1888. - Т.23. - №12. - Отд.3. - С.101-115.
30. Парусов А.И. К истории местного управления в России первой четверти XIX столетия / А.И.Парусов // Ученые записки Горьковского государственного университета. - Серия историко-филологическая. - Вып.72. - 1964. - С.155-226.
31. Писарькова Л.Ф. Российский чиновник на службе в конце XVIII - первой половине XIX века / Л.Ф.Писарькова // Человек. - 1995. - №3 (май-июнь). - С.121-139.
32. Сердюцкая О.В. Преподавательская служба в Российской империи второй половины XVIII в. / О.В.Сердюцкая // Вопросы истории. - №10. - 2008. - С.99-113.
33. Слотин В.Е. Провинциальное училищное чиновничество России в XIX в.: на материалах Казанского учебного округа: дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / В.Е.Слотин. - Киров, 2010. - 243 с.
34. Сысоева Е.К. К истории начального образования в России в первой четверти XIX в. (Училищный устав 1804 г.: идеи и их реализация) / Е.К.Сысоева // Вестник Московского университета. - Серия 8. История. - №5. - 1998. - С.14-29.
35. Троицкий С.М. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии / С.М.Троицкий. - М.: Издательство "Наука", 1974. - 396 с.
36. Центральный державный историчний архів України у м.Київ, ф.707, оп.16, спр.682. Формулярные списки о службе и достоинстве учителей и служащих Полтавской губернской гимназии, 942 арк.
37. Циркулярное предложение Окружным Начальникам по поводу вопроса о порядке назначения подарков Училищным Чиновникам на счет экономических сумм Пансионеров // Журнал Министерства Народного Просвещения. - Ч.LXXVIII. - СПб.: В Типографии Императорской Академии Наук, 1853. - Отд.I. - С.183-184.
38. Шандра В.С. Институт генерал-губернаторства в Україні XIX - початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій / 07.00.06: дис. ... докт. істор. наук. / В.С.Шандра. - К., 2002. - 455 с.
39. Шепелев Л.Е. Отменные историей. Чины, звания и титулы в Российской империи / Л.Е.Шепелев. - Л.: Издательство "Наука", Ленинградское отделение, 1977. - 153 с.
40. Шепелев Л.Е. Чиновный мир России: XVIII - начало XX в. / Л.Е.Шепелев. - СПб.: "Искусство-СПб", 1999. - 479 с.
41. Яблочков М. История дворянского сословия в России / М.Яблочков. - СПб.: Типография А.М.Котомина, 1876. - 680 с.

References

1. Barmak M.V. Formuvannya vladny'x insty'tucij Rosijs'koy imperiyi na Pravoberezhnij Ukrainy (kinecz' XVIII - persha polovy'na XIX st.) / M.V.Barmak. - Ternopil': ASTON, 2007. - 512 s.
2. Bartkiv V.P. Miscyvj'j derzhavny'j aparat Rosijs'koy imperiyi i selyans'ka reforma 1861 r. v Ukrainy (istory'ko-pravove doslidzhennya): avtoref. dy's. ... kand. yury'd. nauk: 12.00.01 / V.P.Bartkiv. - Xarkiv, 2002. - 19 s.
3. Volod'ko V.V. Chy'novny'ky' sy'stemy' upravlinnya ta sudochy'nstva Ky'yivs'kogo namisny'cztva (80-ti - persha polovy'na 90-x rr. XVIII st.): socio-profesijny'j portret: dy's. ... kand. istor. nauk: 07.00.01 / V.V.Volod'ko. - K., 2007. - 258 s.
4. Gradovskiy A.D. Sushchestvo gosudarstvennykh dolzhnostey i uchenie o sluzhbe grazhdanskoy / A.D.Gradovskiy // Sobranie sochineniy A.D.Gradovskogo. - T.8. Nachala russkogo gosudarstvennogo prava. - Chast' II. Organy upravleniya. - SPb.: Tipografiya M.M.Stasyulevicha, 1903. - S.1-185.
5. Derzhavny'j arxiv Xarkivs'koy oblasti (dali - DAXO), f.266, op.1, spr.35. Vedomost' o imeyushchikh znaki otlichiya za bezporochnuyu sluzhbu, 48 ark.
6. DAXO, f.267, op.1, spr.43. O nagrazhdenii chinovnikov uchilishch chinami i ordenami, 5 ark.
7. DAXO, f.667, op.283, spr.153. Ob opredelenii, uvol'nennii i peremeshchenii uchilishchnykh chinovnikov, 61 ark.
8. DAXO, f.667, op.285, spr.17. Po prosheniyu shtatnogo smotritelya Aleshkovskogo uezdnoho uchilishcha Naumova o nagrazhdenii ego za userdnyuyu sluzhbu, 6 ark.
9. DAXO, f.667, op.285, spr.20. O sluzhbe uchilishchnykh chinovnikov Tavricheskoy gubernii, 46 ark.
10. DAXO, f.667, op.287, spr.36. O predstavlenii k nagrazhdeniyu ordenom sv. Vladimira 4-y stepeni direktora uchilishch Chernigovskoy gubernii, 3 ark.

11. DAXO, f.667, op.287, spr.52. O prinyatii na sluzhbu byvshego smotritelya Konotopskogo povetovogo uchilishcha Ponarevskogo, 25 ark.
12. DAXO, f.667, op.287, spr.122. Ob iskhodataystvovanii nagrad i prisvoenii chinov uchitelyam uchebnykh zavedeniy Volynskoy gubernii. Formulyarnye spiski, 184 ark.
13. DAXO, f.667, op.287, spr.191. O nagrazhdenii direktora Novgorodseverskoy gimnazii statskogo sovetnika Timkovskogo II'i, 28 ark.
14. DAXO, f.667, op.287, spr.192. O prisvoenii chinov uchitelyam, vyshedshim v otstavku, 37 ark.
15. DAXO, f.667, op.288, spr.26. Po otnosheniyu Voronezhskogo Dvoryanskogo Sobraniya, kotorym uvedomlyayet o vnesenii uchitelya Tavricheskoy gimnazii Strukova v dvoryanskuyu rodoslovnuyu knigu, 3 ark.
16. Disson Yu.A. Litsei i blagorodnye pansiony v sisteme narodnogo prosveshcheniya Rossii v pervoy treti KhIKh veka: diss. ... kand. istor. nauk: 07.00.02/Yu.A.Disson. - M., 2008. - 307 s.
17. Dityatin I.I. Iz istorii mestnogo upravleniya / I.I.Dityatin // Dityatin I.I. Stat'i po istorii russkogo prava. - SPb.: Parovaya skoropechatnya A.Porokhovshchikova, 1895. - 636 s.
18. Eroshkin N.P. Istoriya gosudarstvennykh uchrezhdeniy dorevolutsionnoy Rossii / N.P.Eroshkin / Ros. gos. gumanit. un-t. - 5-e izd., dop. - M., 2008. - 710 s.
19. Zayonchkovskiy P.A. Pravitel'stvennyy apparat samodержavnoy Rossii v XIX v. / P.A.Zayonchkovskiy. - M.: "Mysl'", 1978. - 288 s.
20. Ivanovskiy V.V. Byurokriatiya kak samostoyatel'nyy obshchestvennyy klass / V.V.Ivanovskiy // Russkaya mysl'. - 1903. - №8. - S.1-23.
21. Lazarevskiy N. Byurokriatiya i obshchestvo / N.Lazarevskiy // Pravo. - 1905. - №4. - 30 yanvarya. - S.205-214.
22. Lalaev M.S. Imperator Nikolay I / M.S.Lalaev. - SPb.: Tipografiya Stasyulevicha, 1896. - 274 s.
23. Lotman Yu.M. Besedy o russkoy kul'ture: Byt i traditsii russkogo dvoryanstva (XVIII - nachalo XIX veka) / Yu.M.Lotman. - SPb.: Iskusstvo-SPb, 1996. - 399 s.
24. Marasina E.N. Russkiy dvoryanin vtoroy poloviny XVIII v. (sotsio-psikhologiya lichnosti) / E.N.Marasina // Vestnik Moskovskogo universiteta. - Seriya 8. Istoriya. - №1. - 1991. - S.17-28.
25. Morozova V.V. Pravovoy i sotsial'nyy status uchiteley dorevolutsionnoy Rossii: diss. ... kand. jurid. nauk: 12.00.01/V.V.Morozova. - Nizhniy Novgorod, 2007. - 227 s.
26. Moryakova O.V. Provintsial'noe chinovnichestvo v Rossii vtoroy chetverti XIX veka: sotsial'nyy portret, byt i nravy / O.V.Moryakova // Vestnik Moskovskogo universiteta. - Seriya 8. Istoriya. - 1993. - №6. - S.11-23.
27. Nagrazhdeniya, opredeleniya, naznacheniya i uvol'neniya // Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya. - Ch.LXI. - SPb.: V Tipografii Imperatorskoy Akademii Nauk, 1849. - Otd.I. - S.101-105.
28. O dozvolenii detyam Prepodavateley i Chinovnikov Rishel'evskogo Litseyu i sostoyashchey pri Litsee Gimnazii obuchat'sya v sey Gimnazii bezplatno prikhodyashchimi uchenikami // Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya. - Ch.LXXXI. - 1854. - Otd.I. - S.30.
29. P.T. Pyatidesyatiletie Nemirovskoy gimnazii / P.Timoshok // Kievskaya starina. - 1888. - T.23. - №12. - Otd.3. - S.101-115.
30. Parusov A.I. K istorii mestnogo upravleniya v Rossii pervoy chetverti XIX stoletiya / A.I.Parusov // Uchenye zapiski Gor'kovskogo gosudarstvennogo universiteta. - Seriya istoriko-filologicheskaya. - Vyp.72. - 1964. - S.155-226.
31. Pissar'kova L.F. Rossiyskiy chinovnik na sluzhbe v kontse XVIII - pervoy polovine XIX veka / L.F.Pissar'kova // Chelovek. - 1995. - №3 (may-iyun'). - S.121-139.
32. Serdyutskaya O.V. Prepodavatel'skaya sluzhba v Rossiyskoy imperii vtoroy poloviny XVIII v. / O.V.Serdyutskaya // Voprosy istorii. - №10. - 2008. - S.99-113.
33. Slotin V.E. Provintsial'noe uchilishchnoe chinovnichestvo Rossii v XIX v.: na materialakh Kazanskogo uchebnogo okruga: diss. ... kand. istor. nauk: 07.00.02/V.E.Slotin. - Kirov, 2010. - 243 s.
34. Sysoeva E.K. K istorii nachal'nogo obrazovaniya v Rossii v pervoy chetverti KhIKh v. (Uchilishchnyy ustav 1804 g.: idei i ikh realizatsiya) / E.K.Sysoeva // Vestnik Moskovskogo universiteta. - Seriya 8. Istoriya. - №5. - 1998. - S.14-29.
35. Troitskiy S.M. Russkiy absolyutizm i dvoryanstvo v XVIII v. Formirovanie byurokratii / S.M.Troitskiy. - M.: Izdatel'stvo «Nauka», 1974. - 396 s.
36. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrayiny u m.Ky'yiv, f.707, op.16, spr.682. Formulyarnye spiski o sluzhbe i dostoinstve uchiteley i sluzhashchikh Poltavskoy gubernskoy gimnazii, 942 ark.
37. Tsirkulyarnoe predlozhenie Okruzhnym Nachal'nikom po povodu voprosa o poryadke naznacheniya podarkov Uchilishchnym Chinovnikom na schet ekonomicheskikh summ Pansionov // Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya. - Ch.LXXVIII. - SPb.: V Tipografii Imperatorskoy Akademii Nauk, 1853. - Otd.I. - S.183-184.
38. Shandra V.S. Instyut general-gubernatorstva v Ukrayini XIX - pochatku XX st.: struktura, funkciyi, arxivy kancelyarij / 07.00.06: dy's. ... dokt. istor. nauk. / V.S.Shandra. - K., 2002. - 455 s.
39. Shepelev L.E. Otmennyye istoriey. Chiny, zvaniya i tituly v Rossiyskoy imperii / L.E.Shepelev. - L.: Izdatel'stvo «Nauka», Leningradskoe otdelenie, 1977. - 153 s.
40. Shepelev L.E. Chinovnyy mir Rossii: XVIII - nachalo XX v. / L.E.Shepelev. - SPb.: «Iskusstvo-SPB», 1999. - 479 s.
41. Yablochkov M. Istoriya dvoryanskogo sosloviya v Rossii / M.Yablochkov. - SPb.: Tipografiya A.M.Kotomina, 1876. - 680 s.